

В. І. НЕПРИНА

До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України

Однією з останніх робіт, присвячених вивченню неолітичної доби Північно-Східної України, є монографічна робота автора про неоліт ямково-гребінцевої кераміки¹. В даній статті зупинимося лише на основних результатах та досягненнях у дослідженні даної проблеми, що з'явилися в останній час.

Територія Північно-Східної України досліджувалася багатьма вченими, але головні заслуги в дослідженні неолітичних матеріалів належать М. Я. Рудинському, М. В. Воеводському, В. М. Даниленко та Д. Я. Телегіну. Два останні дослідники встановили, що в даному регіоні в неолітичну добу існували послідовно племена дніпро-донецької культури та культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки². Основою для наукових висновків стали матеріали Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця, здобуті, головним чином, з розвідок та невеликих розкопок.

До останнього часу вважалося, що північний схід України в період раннього неоліту було заселено племенами дніпро-донецької культури, але історична картина виявилася складнішою. Досліджуючи поселення з ямково-гребінцевою керамікою поблизу с. Лисогубівки Котопського р-ну Сумської обл., на Сеймі в 1971 р. виявлено шар з археологічними матеріалами, що різко відрізнялись від ямково-гребінцевих та дніпро-донецьких. У зв'язку з цим не лишилося ніяких сумнівів в їх належності до нової археологічної культури³. Лисогубівське поселення досліджувалося протягом чотирьох польових сезонів, під час яких розкопано 650 м² площі, та одержано основні матеріали для вивчення культури раннього неоліту північно-східної частини України.

З метою виявлення території проживання племен лисогубівської культури і нових пам'яток в 1976—1979 рр. проводилися розвідки по річках Десні, Сейму, Сулі та Ворсклі⁴. Деякі дані одержала С. С. Березанська з розвідок по Десні в 1976 р. та з розкопок на Гришівській стоянці⁵.

Таким чином, існування лисогубівської культури у північно-східній Україні є достатньо обгрунтованим фактом та вимагає розгляду її основних характеристик та взаємозв'язків з оточенням, яке представлено дніпро-донецькою та струмельською групами пам'яток у Серед-

¹ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Киев, 1976.

² Телегин Д. Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины.— СА, 1962, № 4; Даниленко В. Н. Неолит Украины. Киев, 1969.

³ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине.— СА, 1974, № 2, с. 144—156.

⁴ См.: Науч. арх. ИА АН УССР. Отчеты В. И. Неприной и И. И. Артеменко за 1976—1979 гг.

⁵ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне.— СА, 1975, № 2, с. 144—156.

ньому Подніпров'ї та лісостепу Лівобережної України, верхньоволзькою культурою на півночі і середньодонською — на сході⁶.

Пам'ятки лисогубівської культури поділяються на два типи: довгочасні постійні поселення — Лисогубівка та тимчасові стоянки (мисливсько-рибальські табори) — Горки, Озаричі, Ображіївка та ін.

Матеріали Лисогубівського поселення свідчать про розвиток культури протягом всього часу існування, тобто в V—IV тис. до н. е.

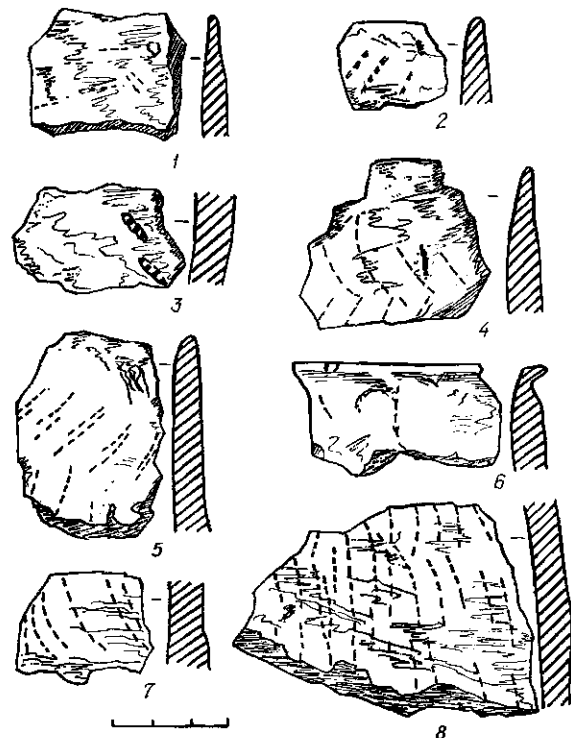

Рис. 1. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

знаходився в південно-західній стороні. Яма була заповнена жовтуватим попелом, в якому траплялися кістки собаки, уламки панцирів річкових черепах та кілька дрібних крем'яних відщепів. Поблизу краю ями, на рівні стародавньої поверхні, лежав уламок ліпної посудини, що належить до найдавнішої групи кераміки на цьому поселенні (рис. 1, 5).

Дві ями грушоподібної форми, але без перекриття, викопані також у блакитному піску і заповнені жовтуватим попелом, знаходились на північний захід від першої ями; їх розміри на рівні стародавньої поверхні становлять $5,2 \times 4$ м та $3,0 \times 1,6$ м. Глибина ям від цього ж рівня — 0,6 м і 0,5 м. В обох ямах крім попелу ніяких знахідок не виявлено. На південному заході від першої ями з перекриттям знаходилося курганоподібне скупчення попелу ромбічних обрисів у плані, розмірами $4,6 \times 6,68$ м, висотою 0,9 м над рівнем стародавньої поверхні. Біля нього виявлено уламок найдавнішої посудини без орнаменту, а більша частина розмитих матеріалів — у зеленкуватому суглинку, який виник після розмиву найдавніших культурних решток водами замкне-

Найдавніші залишки, що належать до V тис. до н. е., майже повністю розмиті; збереглися лише деякі ями культового призначення та побутові речі, іноді в перевідкладеному стані; житлові комплекси цього часу не збереглися. На дюнному підвищенні, у глибині площадки поселення в її центрі знаходилася яма грушоподібної в плані форми розмірами $3 \times 2,6$ м з дерев'яним ромбоподібним перекриттям, яке обпиралося на стовпи, що згоріли в давнину. Яма глибиною до 0,4 м викопана в блакитному піску саме в той час, коли поверхня площадки вперше звільнилася з-під води внаслідок відступу русла Сейму на північ. Дно ями обпалене, внаслідок чого утворився шар прожареного піску жовтогарячого кольору глибиною 0,2 м. Вхід до ями

⁶ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неолит України; Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита на Среднем Дону: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1971; Крайнов Д. А., Хотинский Н. А. Верхневолжская раннеолитическая культура. — СА, 1977, № 3, с. 42—68.

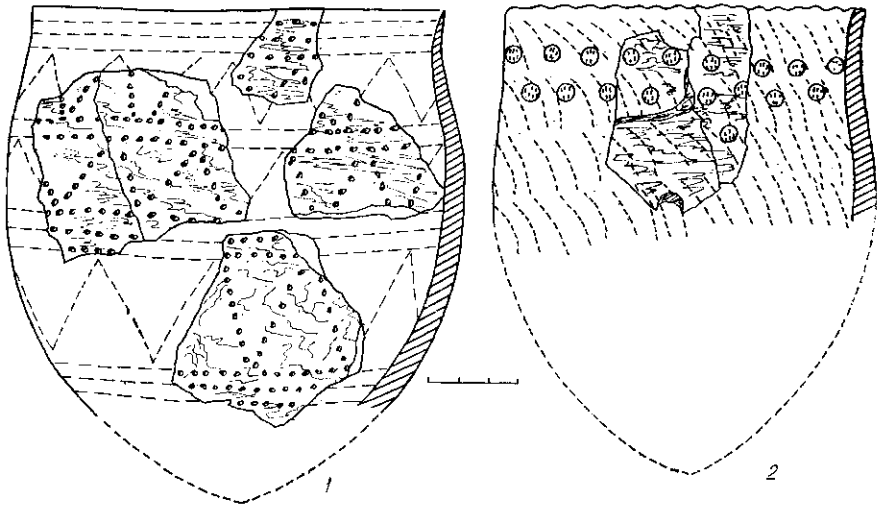

Рис. 2. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

ного водоймища, утвореного нижче по схилу площадки поселення дещо пізніше, ніж виникли описані споруди. Виходячи з стратиграфічних спостережень, описані комплекси під час свого існування кілька разів були залиті й залишені людиною на деякий період, свідченням чого є шар ґрунту, відкладений тут під час відсутності поселення. Цими даними вичерпуються свідчення про діяльність людини на Лисогубівському поселенні в ранньонеолітичний час — V тис. до н. е.

Кераміка першої групи Лисогубівки, а також незначна кількість виробничого інвентаря з кременю, рогу, кістки і пісковика є головним джерелом для вивчення найдавнішої культури, її рис, особливостей, походження, датування тощо. Найдавнішу кераміку Лисогубівки (рис. 1—4) представлено уламками ліпного посуду, виготовленого з грудкуватої погано вимішаної глини з домішкою зерен кровавику та рослинних волокон. За даними аналізу одного уламку цієї групи кераміки, який проведено в лабораторії кераміки Інституту археології АН СРСР, в глину було додано ще пташиного посліду. Поверхні черепків згладжені, стінки порівняно товсті, колір — зеленкуватий, жовтуватий або жовто-гарячий. Горщики глибокі, прямостінні і слабкопрофільовані — S-подібного вигину із округлоконусоподібними денцями, краї значно потоншені, в одному випадку край відігнуто назовні дуже різко (рис. 1, 6). Орнаментом є відбитки багатозубчастої гребінки в ялинку або неправильними рядками навкіс поставленого штампку. Зустрічається горизонтальне розташування відбитків гребінця. Групу

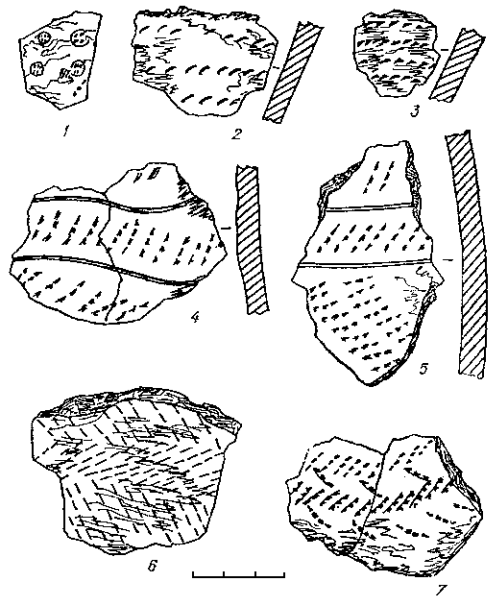

Рис. 3. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

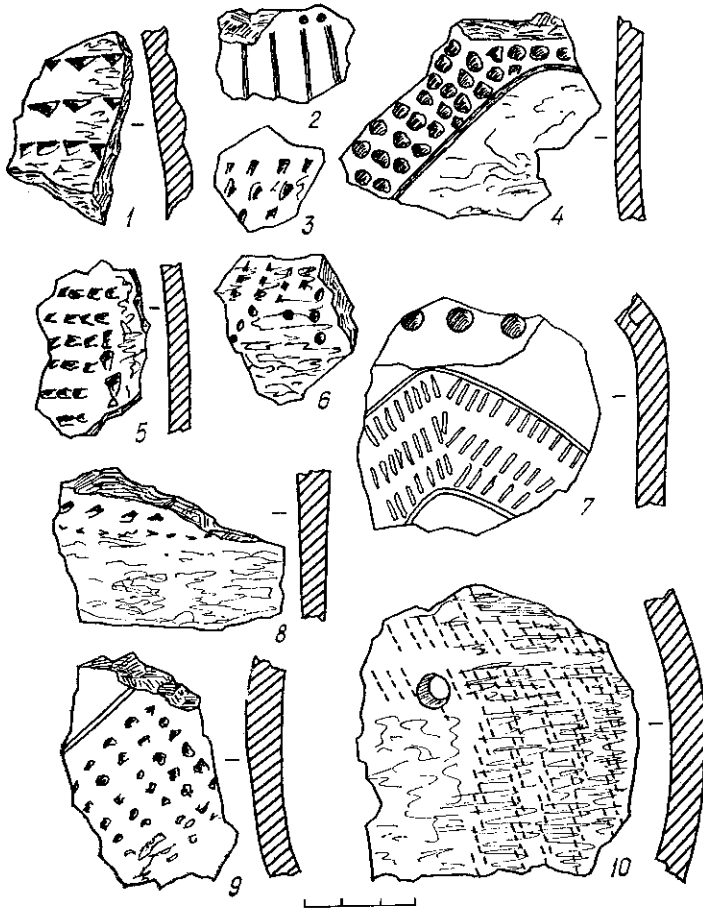

Рис. 4. Лисогубівське поселення. Найдавніша кераміка.

фрагментів прикрашено криволінійними композиціями з прогладжених ліній, поміж яких розташовані гребінцеві відбитки (рис. 3, 4, 5). Один горщик орнаментовано композицією з крапкових наколів у вигляді оперізуючих ліній та зигзагу (рис. 2, 1). Кілька стінок — підтрикутними наколами, але не у відступаючій манері, а розташованих рядками окремих відбитків, дужок, вдвплень, подібних до розмочаленої палочки («когтистої лапки»), яка широко представлена в кераміці пам'яток типу Струмелю, але тут є не більше двох випадків. Два уламки стінок посудин прикрашені пунктирною гребінкою, що зустрічається в орнаментуванні найдавнішого посуду в комплексах середньодонської, верхньоволзької та волго-камської культур (рис. 3, 6). Головна ж частина найдавнішої кераміки Лисогубівки співставляється з керамічними матеріалами зібрання Г. І. Горецького з ст-ці Цимлянської у нижній течії Дону⁷, з сурсько-дніпровської та буго-дністровської культур⁸.

Необхідно зазначити ознаки відмінностей найдавнішої лисогубівської кераміки від струмельської та ранньої дніпро-донецької з Середнього Подніпров'я, пам'ятки яких поширені у безпосередній близькості до лисогубівських. Насамперед це стосується технологічних ознак: лисогубівський посуд, крім рослинної домішки, містить зерна кровави-

⁷ Горецкий Г. И. О возможностях применения археологического метода при изучении молодых антропогенных осадков.— Бюл. комис. по изучению четвертич. периода, 1957, № 21, с. 58—78.

⁸ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 22—23.

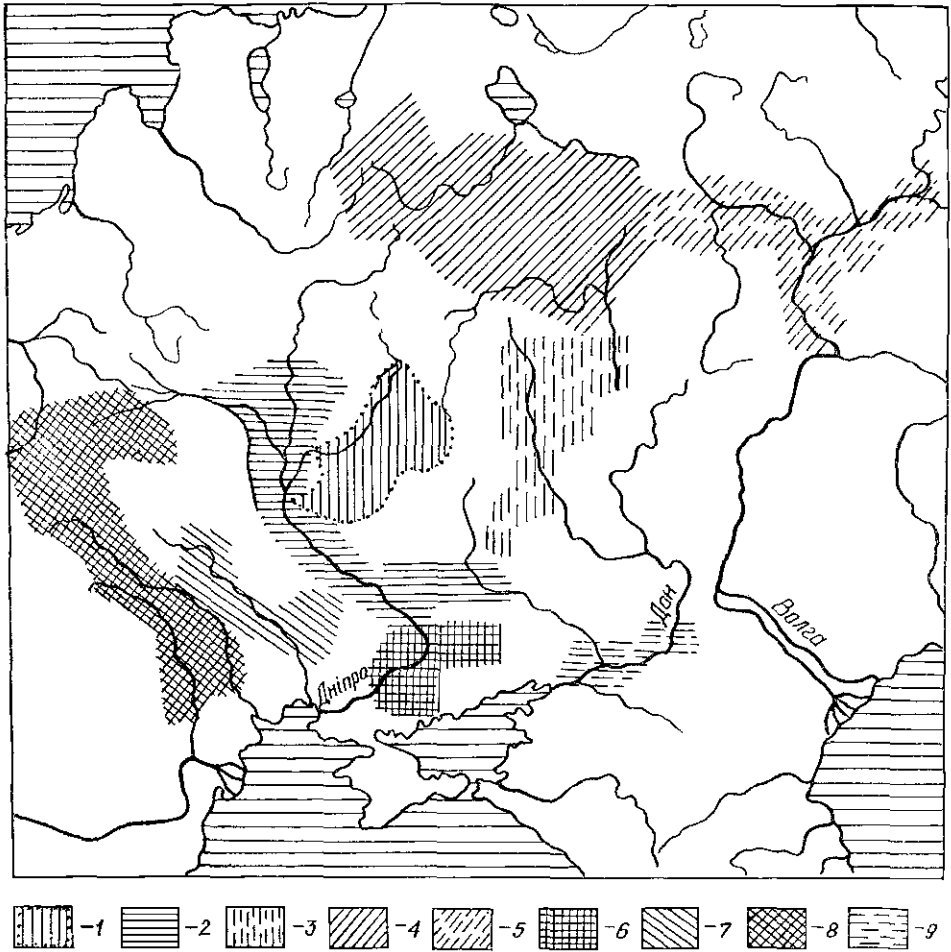

Рис. 5. Лисогубівська культура і її оточення. Схема.

1 — лисогубівська; 2 — дніпро-донецька; 3 — середньодонська; 4, 5 — верхньоволзька і волго-камська; 6 — сурсько-дніпровська; 7 — буго-дністровська; 8 — культура лінійно-стрічкової кераміки; 9 — ракушечнярська.

ку, гребінцеві штампи відзначаються багатозубчастістю у порівнянні з трьохзубчастістю гребінок, які вживалися для орнаментування струмельської та дніпро-донецької кераміки; існування горщиків S-подібного профілю у лисогубівській культурі і відсутність таких серед названих вище; колір поверхонь світло-жовтий, червонувато-жовтий та зеленкуватий в лисогубівських, але коричневий, жовтувато-коричневий із лощінням в струмельських та дніпро-донецьких горщиках.

Деякі ознаки є загальними для всіх трьох груп пам'яток: прямостіність, шиповатість донець та рослинна домішка до глини, але вони взагалі притаманні найдавнішій неолітичній кераміці не лише на території України, й тому не можуть бути культуровизначаючою ознакою. Підкреслимо також, що струмельській та дніпро-донецькій кераміці зовсім не характерний трикутно-накольчастий орнамент (на лисогубівському посуді він є на 15 із 28 горщиків). Територіальна відокремленість лисогубівських пам'яток також свідчить про правомірність виділення лисогубівської культури (рис. 5).

Слід простежити своєрідність виробничого інвентаря, але його важко розподілити на більш давню та більш пізню групи в комплексі Лисогубівського поселення. За стратиграфічними умовами найдавніши-

ми знаряддями є напівкруглий, невеликий за розмірами скребок та знаряддя типу рабо (струг), дуже обгоріле.

До найдавнішого часу в Лисогубівці може належати і скупчення попелу, яке тягнеться широкою стрічкою вздовж описаних ям на південному заході від них. Проте на рівні стародавньої поверхні, тобто на рівні блакитного піску, також не було знахідок знарядь праці.

Другим за часом існування був горизонт, який пов'язується із поховним ґрунтом. Цей горизонт на тих ділянках, що знаходяться понад річкою з напольної сторони площадки, було розмито ще в давнину і культурні рештки було перевідкладено у зеленкуватому суглинку. Останній, таким чином, містить рештки матеріальної культури, що відповідають фактично всьому подальшому періоду існування поселення, до появи на цьому місці відкладень культури ямково-гребінцевої кераміки скуносівського типу, що досить чітко фіксується знахідками трипільських імпортів серед матеріалів верхнього шару — серединою IV тис. до н. е.⁹

З цим етапом існування поселення пов'язані залишки двох, можливо й трьох долівок жител, підпрямокутних за формою, розмірами $7,4 \times 3,5$ та $10 \times 4,5$ м², з вогнищами в центрі або поблизу торцевих стін. Вогнища розкладалися в ямах, овальних за формою, поруч зустрічалися побутові речі: ножі, скребачки, різці, спрацьовані нуклеуси, уламки керамічного посуду, поблизу стін жител знайдено кістяні та рогові вироби.

Порівняння матеріалів обох шарів Лисогубівського поселення свідчить про генетичний зв'язок між ними. Серед найдавнішої кераміки Лисогубівки зустрічаються уламки кількох горщиків, які залягали у шарі похованого підґрунту й мали більш пізні типологічні ознаки (наявність розчосів на внутрішніх поверхнях, відсутність обкатаності), але також зберігають риси, притаманні кераміці найдавнішої групи — грудкуватість глиняної маси, домішка до неї рослинності й кровавику, візерунки з відбитків тих же штампів з аналогічними композиціями (рис. 2, 2; 4, 7, 10). Залишені в попередній час ями з попелом та скупчення попелу в «кургані» стають місцями, де зосереджується культова діяльність людей цього селища. Поблизу центральної ями з перекриттям знайдено два поховання, а на ділянках по схилах «кургану» з попелом та поблизу інших ям зустрічалися ступки та товчачі для розтирання фарб, а можливо й зерна. Поховання не порушили конструкцію ями, вони розташовані поблизу її країв, що свідчить про те, що нове населення зберігало спогади про ці споруди.

Матеріали, пов'язані з другим етапом існування поселення, досить численні та різноманітні. Побутовий та виробничий інвентар, крім посуду, включає кремневі, кварцитові, рогові і кістяні предмети. Значні фауністичні рештки свідчать про видовий склад тварин, які були предметом полювання, це — дикий кінь, олень благородний, тур, лось, косуля, ведмідь, кабан, бобр, видра, вовк, заєць.

Керамічний комплекс цього етапу існування поселення, крім пізніших проявів першої групи посуду, включає три технологічні групи: з домішкою рослинних волокон, піску та кровавику; піску і кровавику або ж одного піску з крупнозернистою структурою. Цей комплекс представляє в сформованому вигляді риси своєрідності керамічного посуду, властиві лисогубівській культурі (рис. 6). За формою переважають глибокі прямостінні з розлогими конусоподібними денцями горщики, края вінець яких гофровані за допомогою заціпів або поперемиінними насічками з зовнішнього та внутрішнього боків краю. Іноді форма горщиків має S-подібний вигін. Верхню частину посудин орнаментовано у вигляді прокресленої лінії, стрічки наколів, хвиль або ямок. Метопич-

⁹ Неприна В. И., Беляев А. С. Указ. соч., с. 148—149.

не розташування візерунку також дуже характерне. Найбільш пізнім проявам лисогубівського посуду властиві прикрашення вінець ямками, які чергуються з перлинами, серед штампів при орнаментативі переважають різні види багатозубчастого гребінця, відступаючі вістря та підтрикутні наколи, лопаточки, іноді округлі в перетині палички, які дають відбитки ямок циліндричної форми.

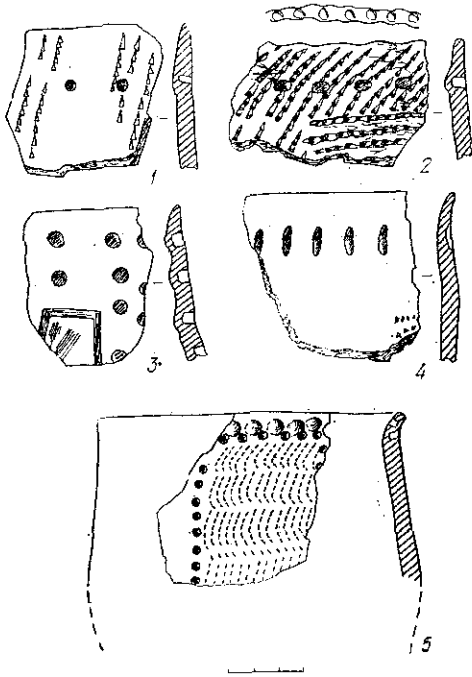

Рис. 6. Лисогубівське поселення. Кераміка розвинутого лисогубівського типу.

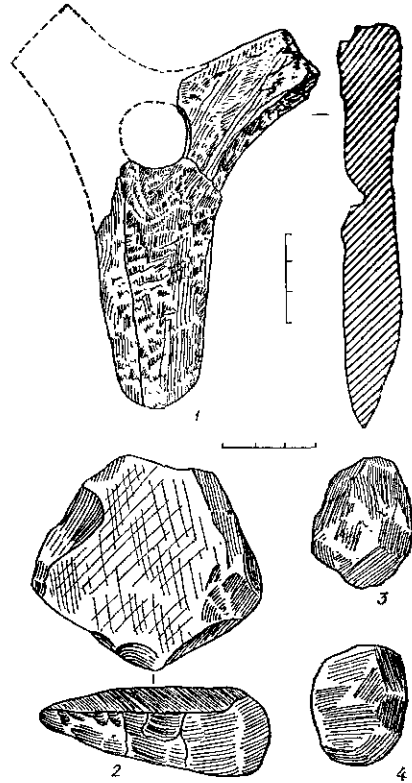

Рис. 7. Лисогубівське поселення. Знаряддя землеробства.

Серед кремневого інвентаря основне місце посідають різноманітні ріжучі знаряддя: пластинчасті ножі з асиметричними та відокремленими ретушью черенками на базовій частині заготовок, ножі обушково-пластинчасті, різноманітні різці відщепового типу: серединні, кутові багатосетовані, різні різники з відщепів та пластин, різакі й т. ін. Порівняно з різальними знаряддями значно менше скребків округлих, напівкруглих, кінцевих відщепових й пластинчастих, один скребок має пришліфовку на спинці. Рубальні знаряддя (сокири) зустрічалися рідко, лише в верхніх горизонтах залягання. Геометричні мікроліти — високі трапеції та трапеція з крючкоподібним виступом, один вкладиш з перетину пластинки із підтескою брюшка¹⁰.

Знаряддя з рогу й кістки в комплексі Лисогубівського поселення досить поширені. Дуже виразне мотикоподібне знаряддя з рогу з отвором для держака (рис. 7, 1). Зустрічаються загострені рогові відростки, які, можливо, також вживалися як землекопальні, деякі з них мають долотоподібне оформлення робочої частини; частина рогових відростків вживалася як муфти для знарядь з кременю. З великих трубчастих кісток виготовлялись проколки і деякі знаряддя, призначення яких важко встановити.

¹⁰ Неприна В. И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения. — В кн.: Орудия каменного века. Киев, 1978, с. 97—99, 102.

Найвність у виробничому інвентарі цілої групи знарядь, пов'язаних з обробкою землі: мотики, наконечників копалок, ступок і зернотерок ромбічної форми та товкачів, виготовлених із гальок (рис. 7, 2—4), подібних до знарядь буго-дністровської культури, примушує розглянути питання про землеробство у лисогубівських племен.

В цьому ж плані необхідно згадати факти знахідок відбитків зерен культурних злаків на поверхні посуду струмельської групи пам'яток, а також пилок культурної пшениці на деяких пам'ятках з ямково-гребінцевою керамікою північно-східної України¹¹. Справа в тому, що останній факт не відповідає нашому уявленню про мисливсько-рибальський характер господарства носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки в цілому та на Україні зокрема. Згадаємо також і те, що майже на всіх пам'ятках з ямково-гребінцевою керамікою є деякі матеріали, які раніше вважалися дніпро-донецькими, одночасними з ямково-гребінцевими, але тепер з'ясована їх належність до лисогубівської культури. Можливо, що пізніші нашарування ямково-гребінцевої кераміки скуносівського типу просто порушували більш давні й менш потужні нашарування лисогубівської культури та змішалися з ними. Але для лисогубівської культури наявність початкових форм землеробства, згідно з наведеними фактами, більш вірогідна, ніж у племен з ямково-гребінцевою керамікою; згадаємо також генетичні зв'язки цієї культури з південними землеробськими культурами України, про що вже говорилося раніше¹². Таке ж явище відмічене і в регіоні дніпро-донецької культури: якщо рання струмельська стадія цієї культури має первісні форми землеробства, то вже більш пізні етапи її базуються на привласнюючому господарстві¹³. Із лисогубівським землеробством відбувається дещо подібне: з посиленням впливу і проникненням племен з ямково-гребінцевою керамікою на північний схід України розвиток землеробства, очевидно, припиняється, а відновлюється пізніше — в зв'язку з розвитком культур уже в добу ранньої і середньої бронзи. Останній факт загальновідомий.

Таким чином, за останнє десятиріччя дослідження у північно-східній Україні ознаменувалося відкриттям ранньонеолітичної лисогубівської культури, яка існувала в період V — першій половині IV тис. до н. е., зв'язана походженням з південними неолітичними культурами Дніпро-Донського межиріччя і базувалася на господарстві з примітивним землеробством та розвинених рибальстві, полюванні, збиранні.

Важливе питання, яке постає в зв'язку з існуванням такої культури, — це взаємовідносини з ранніми проявами культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки в цій частині України, які представлені пам'ятками типу Волинцеве — Вирчище й трохи пізніше — типу Есмані, час існування яких відповідає другій чверті IV тис. до н. е. і продовжується майже до кінця цього тисячоліття.

Необхідно згадати деякі факти з історії неоліту з ямково-гребінцевою керамікою на території України. Насамперед відмітимо різницю між пам'ятками цього типу України і Волго-Окського басейну.

Ранній етап неоліту ямково-гребінцевої кераміки у Волго-Окському басейні представлений пам'ятками л'ялівського типу, які за останніми даними відносяться до межі IV—III тис. до н. е.¹⁴ На Україні цей етап становлять пам'ятки волинцевсько-вирчищенського типу пер-

¹¹ Федорова Р. В. Применение спорово-пыльцевого анализа в изучении археологических объектов лесостепной и степной зон. — СА, 1965, № 2, с. 121—131.

¹² Неприна В. И., Беляев А. С. Указ. соч., с. 155; Неприна В. И. Кремневый комплекс..., с. 106.

¹³ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 207—208; Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 34, 36.

¹⁴ Крайнов Л. А., Хотиянский Н. А. Природа и неолитический человек Русской равнины в свете новых археологических открытий. — Природа, 1978, № 5, с. 102—113.

ної половини IV ст. до н. е.¹⁵ Порівняння матеріальної культури, властивої обома типам (л'явівському та волинцевсько-вирчищенському), показало їх типологічні та часові відмінності. Л'явівський тип пам'яток знаходить більш близькі аналогії серед українських матеріалів в пам'ятках типу Погорілівки — Коси. Але звернемо головну увагу на генетичні зв'язки волинцевсько-вирчищенського типу пам'яток з культурою ранньонеолітичного віку в Середньому Подніпров'ї та північному сході України. Завдяки знахідкам нових пам'яток, а також новому тлумаченню вже відомих, це питання з'ясується по-новому.

Як відомо, у Середньому Подніпров'ї ранньонеолітичні пам'ятки належать до групи Струмеля та ранніх ланок дніпро-донецької культури¹⁶, однак Д. Я. Телегін провів відокремлення пам'яток типу Струмеля в особливу групу, яка розвивалася паралельно з дніпро-донецькими протягом двох етапів у розвитку останньої¹⁷. Але таке тлумачення археологічних матеріалів неолітичної епохи Середнього Подніпров'я не може бути прийняте через деякі обставини.

Аналіз матеріалів пам'яток типу Струмеля (кераміки та кременю) та пам'яток, які Д. Я. Телегін вважає ранніми дніпро-донецькими, показує їх належність до типологічно та територіально однорідної культурної групи і нема підстав розділяти ранньонеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я на два типи. Такі ж пам'ятки, як, наприклад, Шмаєвка, віднесені Д. Я. Телегіним до другого етапу пам'яток типу Струмеля, насправді становлять другий етап дніпро-донецької культури в регіоні на північ від Києва, який генетично розвивається безпосередньо з етапу дніпро-донецької культури, представленої пам'ятками типу Струмеля. На нашу думку, про це свідчить спадковість технології при виготовленні керамічного посуду: рослинні домішки у глині, товсто-стінність, легке лошіння поверхні посуду, коричнюватий відтінок стінок та збереження стародавніх прийомів орнаментативної трьохзубчастих відбитків гребінця, «лапки» (або ж розмочалена палочка), зосередження орнаменту в верхніх частинах горщиків. Про більш пізній час свідчать гребінцеві розчоси на внутрішніх стінках і поява таких нових елементів візерунку, як різні наколи, ямки, прогладжені лінії, а також валики та перлини по вінцях (Грині, Мньово та ін.).

У районах Середнього Подніпров'я на південь від Києва в матеріальній культурі на другому етапі розвитку дніпро-донецької культури простежується зміна технології у виготовленні кераміки, що примушує вважати більш радикальне проникнення східних елементів неолітичної культури, для яких накольчасті візерунки притаманні з давнини (культури приазовська, ракушечнорацька, середньодонська).

Це посуд, який виготовлено з щільної з домішкою піску глини. Стінки його більш тонкі, денця гострі, прикрашені переважно відбитками лопаточок та вістрів у скорописній манері, дужки у вигляді рядків або діагонально вкривають всю поверхню посудини, що видно на прикладі таких пам'яток, як Успенка, Віта Литовська (друга група кераміки) та ін. Серед дніпро-донецької культури дещо вище порогів на Дніпрі в цей час дуже посилюється вплив буго-дністровської культури, що найкраще проявилось в матеріалах поселення Бузьки. Особливо чітко східні елементи культури простежуються по матеріалах стоянок Устя Осколу I і II¹⁸, про що говорилося раніше¹⁹. Було б вірніше вважати

¹⁵ Непріна В. І. Неоліт ямково-гребінцевої кераміки в північно-східній Україні.— Археологія, 1971, 2, с. 18—28.

¹⁶ Даниленко В. И. Неолит Украины, с. 31—35.

¹⁷ Телегін Д. Я. Неолитические стоянки типа Струмеля — Гастятина северной Киевщины.— В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1966, с. 63—77.

¹⁸ Телегін Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола.— МИА, 1960, № 79, с. 176—187.

¹⁹ Непріна В. І. Походження неоліту ямково-гребінцевої кераміки на території України.— Археологія, 1977, 21, с. 3—17.

Успенку та подібні пам'ятки належними до іншої культури, спорідненої із середньодонською, оскільки вони генетично з дніпро-донецькою культурою раннього етапу не пов'язуються. В світлі сказаного виявляється вірнішим віднесення могильників та поселень Надпоріжжя, яким властивий плоскодонний посуд з накольчастим орнаментом, до окремої азово-дніпровської культури²⁰.

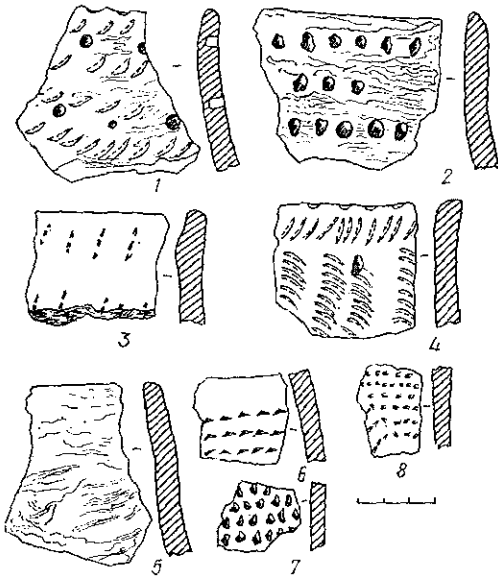

Рис. 8. Зазим'є. Зразки орнаментованої кераміки.

Необхідно звернути увагу на другий аспект проблеми раннього етапу дніпро-донецької культури в районі вище Києва, де останнім часом було одержано нові матеріали, які свідчать про те, що на базі дніпро-донецької культури, дещо пізнішої, ніж пам'ятки типу Струмеля, починається складання культури типу Волинцеве—Вирчище. Йдеться про Зазим'є в нижній течії Десни (рис. 8), трохи вище м. Києва, де серед керамічного посуду поряд з типовим раннім дніпро-донецьким посудом з'являються елементи орнаментации, властиві посудові пам'яток раннього етапу ямково-гребінцевої кераміки: чергування рядів косої гребінки з оперізуючими рядками ямок по всій поверхні горщиків. Другою пам'яткою з подібними матеріалами є нижній шар неолітичної стоянки Гришівка, яку С. С. Березанська віднесла до дніпро-донецької культури²¹, але вже було доказано належність цих матеріалів до пам'яток типу Вирчище²². Ці матеріали посилюють аргументацію на користь генетичних зв'язків раннього етапу неоліту ямково-гребінцевої кераміки України з дніпро-донецькою культурою. Спладкоємність простежується не тільки за типологічними особливостями кераміки (рис. 9; 10), але й за характером житла, яке відноситься до верхнього горизонту нижнього неолітичного шару Гришівської стоянки²³, та за побутовим й кремневим інвентарем²⁴.

Шляхи розвитку матеріальної культури в Середньому Подніпров'ї можна пояснити різними культурними впливами. Що ж до виникнення пам'яток типу Вирчище на базі типу Струмеля, то ймовірно, що лисогубівська культура була тим явищем, вплив якого привів до прикрасення посуду ямками, притаманними лисогубівській кераміці з найдавніших її проявів. Треба вважати, що лисогубівські пам'ятки спочатку співіснують з дніпро-донецькими, які відносяться до першої половини IV тис. до н. е. Останнім в цей час притаманна кераміка технологічно однорідна з ранньою, але вже застосовуються гребінчасті розчоси по внутрішніх поверхнях посудин при збереженні всіх інших ознак, залишається такий же виробничий інвентар (ще немає вістрів списів та стріл підтримкутної форми з відщепів і пласти, також відсутні матеріали, які вказують на взаємозв'язки із трипіллям). Найбільш характерний комплекс цього часу — Козлівка на Сеймі та подібні до неї у Середньому Подні-

²⁰ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 36—40.

²¹ Березанская С. С. Указ. соч., с. 148—151.

²² Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики..., с. 67—73.

²³ Березанская С. С. Указ. соч., с. 151.

²⁴ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики..., с. 70—72.

пров'ї. Саме в цей час дніпро-донецька культура найбільш широко розповсюджується на півдні, її пам'ятки зустрічаються в Поореллі та Надпоріжжі.

Друга чверть IV тис. до н. е. ознаменувалася впливами лівобережних культур з характерним накольчастим орнаментом. Матеріали могильників мариупільського типу свідчать про контакти з трипільською

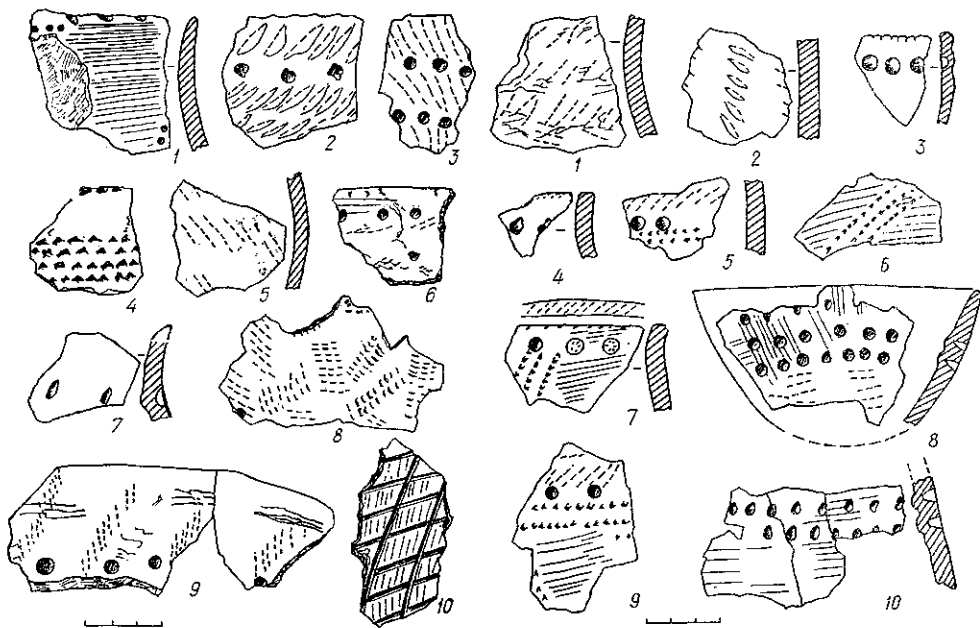

Рис. 9—10. Гришівка. Кераміка нижнього шару.

культурою кінця її раннього етапу, який представлено у Середньому Подніпров'ї пам'ятками типу Борисівки²⁵. Вплив східних елементів культури набуває такого всеохоплюючого характеру, що це помітно не лише на прикладі дніпро-донецької, а й лисогубівської культури. Хоча для останньої накольчасті елементи орнаменту притаманні з самого початку її існування, але в цей час вони проявляються значно більше. Проте якщо кераміка з гребінцевим візерунком на півночі переважає, то на півдні в пам'ятках Надпоріжжя вона становить не більше 10% (за Тюриною М. Ф.).

Значну увагу привертає питання про місце в історико-культурному розвитку на північному сході України пам'яток типу Погорілівки — Есмани, що належали, як вважалося, до другого етапу розвитку неоліту ямково-гребінцевої кераміки України, які безпосередньо змінювали та генетично зростали з культурами пам'яток типу Вирчища²⁶.

Така думка базувалася на кількісному переважанні кераміки есманського типу в верхніх верствах нашарувань поселення Вирчище порівняно з нижчими шарами. Але останнім часом виявлено пам'ятки, які містять виключно ямково-накольчасту кераміку есманського типу при повній відсутності гребінцевих елементів у прикрашанні посуду. Тобто розвиток кераміки есманського типу простежується як незалежний від культури вирчищенського типу. Такі матеріали було виявлено на Полтавщині в селах Луком'є Оржицького р-ну (верхній шар) та

²⁵ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 192.

²⁶ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики..., с. 90—95.

Лушники на р. Удай у Лубенському р-ні, в Лисогубівці. Очевидно, лівобережні пам'ятки з ямково-накольчастою керамікою, які характерні для другої половини IV тис. до н. е., в своєму розвитку перетворюються в пам'ятки есманського типу та існують тут у регіоні північного сходу поряд з пам'ятками вирчищенського типу, так би мовити, поспішно. Така картина властива також і Верхньому Подонню. Але в другій половині IV тис. до н. е., як свідчать матеріали верхнього шару Лисогубівки, на територію північно-східної України проникають племена неоліту ямково-гребінцевої кераміки довгівського типу культури. Остання на українській території представлена пам'ятками типу Скуносове, яка найвірогідніше ліквідує чи відтісняє лисогубівську культуру і культуру пам'яток вирчищенського типу. Її елементи простежуються лише серед пам'яток Подніпров'я: Мньово — Ліс (Пустиньки V), пізній комплекс Гринів та ін.

Культури типів Есмані та Скуносова, можливо, існували паралельно, а потім зливались в одну, про що свідчать матеріали верхнього неолітичного шару Гришівського поселення²⁷. Ці матеріали досить повні і містять не тільки побутові і виробничі комплекси, але й залишки жител, подібних до жител довгівської культури Верхнього Подоння. Проте гришівські матеріали пізніші за часом і свідчать, судячи з керамічних решток, про злиття ознак, властивих довгівському і есманському посуду: рослинні домішки у глині, більша різноманітність форм, а також за наявністю керамічних імпортованих трипільської культури та культури кулястих амфор.

Головний висновок в результаті аналізу неоліту ямково-гребінцевої кераміки стосується різних шляхів складання пам'яток типів Вирчища та Скуносове: перші пов'язуються із дніпро-донецькими раннього етапу в Київському Подніпров'ї, останні походять від довгівських.

В останній час підтвердилась висказана раніше думка про припинення розвитку культури неоліту на території України у зв'язку з розповсюдженням середньодніпровської культури у Подніпров'ї та на північний схід, а на більш південних частинах території — розповсюдженням ямної культури.

Про це свідчать нові матеріали, здобуті з розкопок біля с. Луком'є — двох пунктів, розташованих по різних берегах р. Сули в уроч. Романове одне навпроти другого. Верхній неолітичний шар дає картину розвитку культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки довгівського типу в момент контакту з племенами пізнього трипілья та середньостогівськими ранніми. Серед матеріалів вперше на Україні знайдено мідне знаряддя — шило, звичайне за формою і квадратне в перетині. На пункті Луком'є-2 здобуто комплекс кераміки, де органічно злилися ознаки посуду середньодніпровського, ямкового та ямково-гребінцевого типу Гришівки найпізнішої.

Таким чином, аналізуючи матеріали, можна припустити, що культури епохи бронзи асимілювали частину населення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, другу їх частину, можливо, було відсунуто до більш північних територій за межі України, але не на тривалий час, оскільки мар'янівська культура доби ранньої та середньої бронзи має в своїх проявах риси подібності з неолітом ямково-гребінцевої кераміки, що відмічав ще М. Я. Рудинський²⁸.

Слід підкреслити типологічну близькість мар'янівської кераміки до кераміки вирчищенського типу, але не до довгівського.

²⁷ Березанская С. С. Указ. соч., с. 166.

²⁸ Рудинський М. Я. Мар'янівська станція.— Антропология, К., 1930, т. 3, с. 179—190.

К изучению неолитической эпохи на территории Северо-Восточной Украины

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы истории неолитических культур V—III тыс. до н. э.

Во-первых, установлено распространение новой раннеолитической лисогубовской культуры в Подесенье, Посеймье и Посулье, генетическая связь ее с раннеолитическими культурами приазовской, сурско-днепровской, буго-днепровской, обусловленная, по-видимому, продвижением части племен с юга на север как по Дону, так и по Днепру. Лисогубовская культура имела охотничье-рыболовческо-собираТЕЛЬНЫЙ характер экономики при наличии начальных форм земледелия. Развитие этой культуры происходило в контактах с населением ранней днепро-донецкой культуры и культурой типа Струмеля; со среднедонской контакты весьма тесные и выглядят как взаимоотношения родственных племен; существование лисогубовской культуры прекращается в связи с широким проникновением в Левобережную Украину племен культуры ямочно-гребенчатой керамики долговского типа в середине — второй половине IV тыс. до н. э.

Во-вторых, установлено происхождение волынцевско-вырчищенского и эсманского типов памятников. На основании новых данных (Зазимье, Гришевка) получено подтверждение положения о выделении волынцевско-вырчищенской культурной группы из струмельской и ранней днепро-донецкой. А эсманский тип в своем происхождении связывается с трансформацией среднедонской культуры на территории Украины. Таким образом, между вырчищенским и эсманским типами на определенном этапе есть параллельность в развитии и нет преемственности. Культура эсманского типа позднее смешивается с проникающим на подонье долговским типом культуры (Гришевка). В таком виде культура неолита ямочно-гребенчатой керамики сосуществует со средне-стоговской культурой, а позднее — с ямной и среднеднепровской; последние в своем продвижении к северу отгесняют эту культуру с территории Украины, ассимилируя определенную часть ее населения (Лукомье-2).

Марьяновская культура эпохи бронзы на Украине по типологическим признакам керамики близка волынцевско-вырчищенскому типу памятников, а не гришевскому, представляющему позднейший этап развития неолита на территории Северо-Восточной Украины; следовательно, корни марьяновской культуры необходимо искать в культуре позднеолитических племен черниговско-белорусского Поднепровья, где вырчищенские элементы в керамике существуют еще в конце III тыс. до н. э. (Миево — Лес).

Я. П. ГЕРШКОВИЧ

Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я

Питання класифікації та визначення особливостей поширення окремих типів підкурганних поховальних споруд зрубної культури ще остаточно не з'ясовані. Це, почасти, пояснюється переважанням поховань у насипах, що утруднює характеристику форми, розмірів, конструктивних деталей могили. Крім того, необхідно відзначити обмежену кількість відповідних дослідницьких розробок, присвячених, як правило, дерев'яним поховальним спорудам-зрубам¹. Висвітлення ж технологічних особливостей кам'яних споруд здійснюється головним чином на фіксаційному рівні. Між тим саме серед них присутні дуже цікаві конструкції, що подають матеріали про будівельні навички зрубників і вказують на можливі напрями їх історико-культурних зв'язків. Мова йдеться про кам'яні скрині, які відрізняються від звичайних плитових тим, що їх стінки споруджувались кладкою з окремих каменів.

¹ Агапов С. А. Деревянные погребальные сооружения зрубной культуры на территории Куйбышевской области.— В кн.: Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. Куйбышев, 1976, с. 69—70; Гриб В. К. К вопросу о срубах в погребениях бронзового века на территории Донецкой и Ворошиловградской областей.— В кн.: Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы (тез. докл. конф.). Донецк, 1979, с. 77—78.